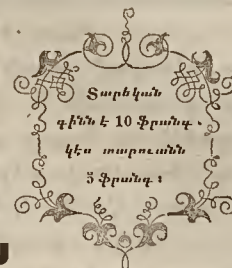

ԵՐԻՐԱՊԵՏ

ՕՐԱԳԻՐ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

ԹԻՒ 14.

1858

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՃԵՂՈՅԻ ԴԱՏԱՊԱՐԵՍԵՆԵՐ

Ըլուզակաց նաւակները զարմանալի կարգաւորութեամբ մ'իրենց շըրջանակը կազմեցին. Պրըդոն բարակ եւ սեւ բոլորակ գծի մը միջավայրը կ'երեւար: Սիւրբուֆ արտաքայ կարգի հանդարտութեամբ խաբրտին քովը նստած՝ իր ծխափողը կը լեցընէր, իբրեւ թէ նաւական հանգիսի մը մէջ ըլլար. իր թնդանթաճիկները՝ վառած պատրոյքները ձեռքերնին բռնած՝ իրենց թնդանթաճիկներուն քով կը կենային. միւս նաւաստիները մատերնին իրենց հրացաններուն հրահանը դրած՝ պատրաստ կեցած էին: Ամեն ալ վտանգին մեծութիւնը յայտնի կը տեսնէին, սակայն եւ ոչ մէկուն երեսը վախի նշան մը կ'երեւար:

Հանկարծ զօրաւոր ձայն մը լսուեցաւ որ թնդանթաճիկներուն կը հրամայէր մտադրութեամբ նշան առնուլ եւ հրազեններուն բերանը դէպ ի վար ուղղել: Թնդանթաճիկներն սկսան որոտալ: Սակայն ծովահէնք առանց իրենց դէմ արձակուած մահաբեր դնդակներուն միտ դներու յառաջ կու գային եւ հետզհետէ իրենց նաւակներուն կողմած շըջանակը կը պղտիկցընէին: Հովին հանդարտութիւնը դեռ կը շարունակէր. Պրըդոն ծովուն երեսը գամուածի պէս անշարժ իր տեղը կը կենար: Աս միջոցիս ծովահէնք իրենց դիրքը փոխեցին, տեսնելով որ իրենց թնդանթաճիկներն նաւը պատերազմական եւ ոչ թէ վաճառականի նաւ է՝ որ իր թնդանթաճիկներովն անդադար իրենց նաւակները կը խորտակէ: Իրենց բռնած բոլորակ դիրքը թող տալով՝ ելուզակներն իրենց նաւերովն երկու գունդ բաժնուեցան՝ որոնց մէկը Պրըդոնին ցրկին դիմացն իսկ միւսը ղեկին կողմը կեցաւ եւ սկսաւ այնպէս յառաջ գալ առանց թնդանթաճիկներէն վնաս կրելու: Եթէ Պրըդոն թեթեւ հով մ'ունենար եւ կարող ըլլար քիչ մը շարժիլ, ծովահէններուն աս դիրքն իրենց մեծ վնաս կը բերէր, սակայն

աս անշարժութեան մէջ կարող չէր թնդանթաճիկները իր թնդանթաճիկները գործածել եւ ինքը մեծ վտանգի մէջ էր:

Այս որ տեսաւ Սիւրբուֆ որ իր նաւն երկու կողմանէ յարձակում կը կրէ, մակոյկ մը ծով իջեցուց, Պրըդոնն անոր կապել տուաւ եւ թիւարկելով անոր կողմը թնդանթաճիկներն երկու նաւակախմբերուն դարձրնել տուաւ որով թնդանթաճիկներն առաջին անգամէն աւելի ազդեցութեամբ սկսան գործել ու բաղմամբիւ նաւակներ խորտակել ու փշուր: Սակայն ելուզակները խորտակուած նաւակներուն կտորներն իբրեւ վահան գործածելով անոնց ետեւի ծայրէն բռնած՝ սաստիկ արագութեամբ յառաջ կու գային. նոյնպէս անվնաս մնացած նաւակներն իրենց արագութիւնը կրկնապատկեցին. ծովուն երեսն անշարժ կեցած վառարի ծովը ղերենք Պրըդոնին նաւաստիներուն աչքերէն ծածկեց եւ այսպէս անկէ ետքն արձակուած թնդանթաճիկներն իրենց ուղղութիւնը չկրէր նալով գտնել՝ ոչինչ վնաս կ'ընէին: Արդէն ծովահէնք Պրըդոնին բաւական մատեցած էին, երբեմն երբեմն իրենց թիւարկանքը դուրսները ջրին երեսին վրայ կ'երեւային, բայց փութով նորէն աներեւոյթ կ'ըլլային. ալ ազատութեան հնարք չկար. քանի մը վայրկեան ետքը Պրըդոն իր ծածկին վրայ հինգհարիւրէն աւելի ելուզակներ պիտ'որ տեսնէր եւ անշուշտ անոնց կատաղութեան պիտ'որ մասնուէր:

Սիւրբուֆ արդէն աս բանիս նախատես ըլլալով՝ պատրաստուած էր վերջին վտանգին ժամանակ նաւուն վառարանոցին կրակ տալ եւ այնպէս պատուաւոր մահուամբ մեռնիլ. քան թէ ան կատաղի գազաններուն ձեռքն իյնալ եւ գաղղիական դրօշն անարգել տալ. ասոր համար էր որ իր ծխափողը միշտ վառած կը պահէր: Սակայն մտածելով որ ասով ինքն իր քաջ նաւաստիներուն կորստեան պատճառ պիտ'որ ըլլայ, նոյն խորհրդէն ետ կեցաւ եւ որոշեց քաջութեամբ մինչեւ վերջին շունչը կուռիլ:

— Տղաք, պոռաց իր նաւաստիներուն որոտացող ձայնով մը, տապալները ձեռքերնիդ. թնդանթաճիկներ, թնդանթաճի ծակերուն փեղկերը գոցեցէք:

Աս ժամանակս գազանակերպ ելուզակաց յառաջապահները Պրըդոնին տակը հասած էին եւ իրենց

մագլաձեւ մատուցներն անոր կողին կոթնցուցած. աչ ձեռքով շողուն դաշոյնները կը ճօճացնէին. իւրենց ունալովն եւ կատաղի աղաղակաւ կը փութացնէին ետ մնացող գնդերն որոնց բաղմուծիւնը քիչ մը հեռու ծովուն երեսը կը նշմարուէին երբ որ շունչ առնելու համար իրենց գլուխը դուրս կը հանէին:

Միւրգուֆ արեւէն չորցած չուան մ'առաւ, մէկ ծայրը վառեց եւ խարիսխ քաշելու անուին վրայ դրաւ. անկէ ետքը քաջալերիչ ձայնով մը պոռաց.

— Տղաք, նաւուն երկու կողմը ձեղն մէյմէկ տեղ առէք. ինձի համար ալ տեղ մը թող տուէք. հիմայ պէտք է որ երկու ձեռքով գործեմ:

Նաւուն վրայ յարձակումն անոր ամէն կողմանէ սկսաւ. հարիւրի մօտ ելուզակներ որոնք իրենց միւս ընկերներէն յառաջ Պրըդոնին քովը հասած էին, մագլցելով անոր վրայ սկսան ելլել դաշոյններն իրենց ակռաներուն մէջ բռնած. նաւուն բովանդակ եղերքը զարհուրելի պատերազմ մ'սկսաւ: Աւմոն կոմսը զեկին քովն հանդարտ նստած էր. ան ամէն ելուզակներն որոնք ան կողմանէ նաւուն վրայ ելլել ուզեցին, իր ահագին սրէն զօրաւոր հարուած մ'ընդունելով՝ ծովուն մէջ ինկան: Ամէն կողմ տապալներու բախման եւ ծովուն մէջ ինկող մարմիններէն պատճառած ժքթման ձայնը կը լսուէր. գրեթէ ամէն ելուզակաց ձեռքն՝ որոնք նաւուն եղերքն երեւցան, տապարի հարուածէ մը կտրեցան: Միւրգուֆ տասը հոգւոյ պէս կը գործէր. իր արագ շարժումներովը նաւուն ամէն կողմը ներկայ կը գտնուէր. ուր որ իր երկաթեայ լախտին ծայրը վար կ'իջնար, ջախջախած ծովահէն մը ծովուն ալեաց մէջ կ'իջնար: Յուսահատութիւնն՝ արդէն զօրաւոր ու քաջ նաւաստիներուն աւելի եւս զօրութիւն ու սիրտ տուած էր. այնպէս կ'երևար թէ Պրըդոնը պաշտպանողներն ամբողջ բանակ մըն են եւ ոչ թէ քսան նաւաստի: Ելուզակաց գնդերն հետզհետէ կռուոյն տեղը հասան եւ նաւուն վրայ ելլելու ճիգը կրկնապատկեցին, բայց կարող չեղան զանիկայ պաշտպանող քաջերուն պղնձէ պարիսպը խրամատել:

Սակայն ծովահէնաց բուն բանակը գեռ պատերազմին ասպարէզը հասած չէր. իրենց խորամանկ առաջնորդը յառաջ քաջաց գունդ մը խրկած էր որ Պրըդոնին սակաւաւոր նաւաստիներն անոր հետ կռուելով յոգնին, եւ ետքն ինքն իր բուն գնդովն անոնց կարող ըլլայ դիւրաւ յաղթել: Միւրգուֆին քաջերն եւ ոչ վայրկեան մը հանգչելու ժամանակ ունէին. հարկ էր անդադար իրենց զինուոց հարուածները յարձակողաց վրայ կարկտի պէս տեղալ. հետզհետէ քաջ նաւաստեաց զօրութիւնը կը սպառէր, ալ կարելի չէր աս անհասարկ պատերազմն երկայն ժամանակ շարունակել:

Միւրգուֆ որ ժամանակ ժամանակ քննող աչքը խարսխին անուին վրայ այրող չուանին կը նայէր, յանկարծ ուրախութեան ձայն մ'արձակեց:

— Տղաք, պոռաց որոտացող ձայնով մը, եր-

կինք մեզի օգնական է. քաջութեամբ դիմացէք. քիչ մը ժամանակ ալ դիմացէք. երկու ձեռքով զարկէք. անիծեալները գլխով ետ մղեցէք:

Միւրախութեան պատճառը պզտիկ երեւոյթ մըն էր. այրող չուանէն ելած ծուխն՝ որ մինչեւ հիմայ շիտակ երկինք կը բարձրանար, սկսած էր դէպ ի մէկ կողմը ծախլ. ծովուն շիտակ երեսը ծաղկաձեւ ալիքներ սկսան երեւալ, առագաստներէն ու չուաններէն խոր խարշափին մը կը լսուէր. նրբագորշներ կայմերուն ծայրը թեթեւ շարժում մը կը ցուցնէին:

— Հով, հով, գոչեցին միաբերան բոլոր նաւաստիք: Իրենց յոգնութիւնը բոլորովին աներեւոյթ եղաւ. սպանիւ գործիքները դարբնաց ուռներու պէս աւաղակաց ծովէն դուրս ելող զոռելի գլուխներուն վրայ անդադար կ'ելլէին կ'իջնային: Քաղցրաշունչ սղոխ մը պատերազմողաց տաքցած ճակատը զովացուց: Նաւն սկսաւ շարժիլ:

Հովէն կատաղի աղաղակ մը հնչեց եւ նաւաստեաց ուրախութեան ձայներուն պատասխան տուաւ. ծովահէնք իրենց որսը կորսնցընող վագրներու պէս կատաղութեամբ կ'ոռնային ու կը փրփրէին: Պրըդոն թշնամեաց նաւակախմբէն բաւական հեռացած էր. Միւրգուֆ մտածեց հիմայ հովն իր օգտին գործածել եւ ինքն ելուզակաց վրայ յարձակելով իր նաւովն անոնց նաւակներուն վրայէն անցնիլ եւ ամէն ալ ծովուն յատակն իջեցընել. բայց չուղելով բախտին յաջողութիւնը չարաչար գործածել, աս խորհրդէն ետ կեցաւ: Իր քաջ նաւաստիներն աղատած էին եւ ասիկայ առ այժմ իրեն բաւական էր: Նաւուն ծածկը պատերազմին պատճառած զարհուրելի նշաններէն մաքրուելէն ետքն, իւրաքանչիւր նաւաստիք իրենց սովորական գործքերն սկսան կատարել, իրեւ թէ ամենեւին բան մը պատահած չըլլար: Իրենց արի նաւապետն ամէն մէկուն ձեռքը թօթուելով իր շնորհակալութիւնն յայտնեց, եւ ասիկայ իրենց բաւական վարձք եղաւ:

Հովն յաջող էր. Պրըդոն զուարթութեամբ դէպ ի ճափա կը յառաջանար. երկու մալայեցի աղջիկներն եւ իրենց ծերունի հայրը նաւուն խցերէն՝ ուր պատերազմին ժամանակը փակուած մնացած էին, վեր բերուեցան եւ Միւրգուֆին հրամանաւն իրենց ամէն հարկաւոր բաներն աղէկ հոգացուեցան: Ծովահէնք, արիւնահեղ պատերազմը, քիչ մը յառաջ սպառնացող վտանգն, այս ամենայն բոլորովին մոռցուած էին. Պրըդոնին վրայ ուրախութիւնն ու զուարթութիւն մը կը տիրէր: Սակայն Աւմոն կոմսը քիչ մը հոգի մէջ էր, որովհետեւ հիմայ հարկ էր Աւուրա կոմսուհւոյն իր ամուսնոյն մահը ծանուցանել: Աս բանին վրայ Միւրգուֆին հետ խորհրդակցելով որոշեցին՝ որ ինքը նաւապետը կոմսուհւոյն թուղթ մը գրէ եւ անոր մէջ համառօտիւ բանն անոր իմացընէ: Պրըդոն Քալիմային նաւահանգիստը մօտեցաւ. Միւրգուֆ նամակը գրեց եւ իր նաւաստիներէն մէկուն

յանձնեց որ ժամանակաւ Հնդկաստանի մէջ լողացող թղթատարութիւն ըրած էր, եւ ըսաւ. Աս նամակը Գալիմա պիտ'որ տանիս, հոն Տափիտսոնին տունը տեղեկացիր եւ անձամբ Աւորրա կոմսուհւոյն ձեռքը տուր: Ժամանակ մի կորսնցըներ քու ետ դառնալուդ կը սպասեմ:

Թղթատարը նամակը թիթեղէ տփի մը մէջ դրաւ, չուանով մը վզէն կախեց եւ ծով նետուելով՝ սկսաւ դէպ ի ցամաք լողալ: Սիւրբուֆ եւ Ռեմոն ասոր ետ դառնալուն կը սպասէին որ իրենք ալ ցամաք ելլեն եւ սգաւոր կոմսուհին մխիթարեն: Սակայն երկու ժամ անցաւ եւ դեռ թղթատարը չէր երեւար — գիտեն ընթերցողք որ Տափիտսոնին տունն պրած էր եւ Աւորրա նոյն ժամանակը Սամարանկ՝ Վանսուրուզէնին տունը կը գտնուէր — Նաւապետն ու կոմսը մեծ անհամբերութեամբ նաւուն ծածկին վրայ կ'երթեւեկէին եւ աս յապաղման վրայ զանազան խորհրդածութիւններ կ'ընէին: Գիշերն անցաւ. արեւ գահն հորիզոնէն վեր բարձրացաւ, բայց դեռ աս գաղանթը լուծուած չէր, թղթատարը դեռ չէր գտնար. երկու բարեկամաց կասկածն եւ անձկութիւնն աւելի եւս սաստկացաւ:

Սիւրբուֆին թղթատարը Գալիմա գալով եւ իմանալով որ Տափիտսոնին տունն պրած է եւ Աւորրա նոյն ժամանակը Սամարանկ կը գտնուի, անմիջապէս ճամբայ ելաւ հոն երթալու. նոյն ժամանակը չորս գատապարտեալք իրենց պահպանութեան ժամանակը լմնցուցած էին եւ կը պատրաստուէին Սամարանկ իրենց միւս ընկերներուն քովն երթալ. թղթաբերն ասոնց ընկերացաւ ու բոլոր գիշերն անտառներուն մէջ քայլելով՝ առտունց Վանսուրուզէնին տունը հասաւ:

Հոն պարտեղին մէջ տեսաւ աղնուական օրիորդ մ'որ ծաղիկներուն ջուր կու տար: Ասիկայ պիտ'որ ըլլայ Աւորրա կոմսուհին մտածեց ինքն իրեն, աս աւնապատին մէջ ուրիշ Եւրոպացի տիկին չիկրնար գտնուիլ. եւ յարգութեամբ անոր մատենալով նամակը յանձնեց:

() Երիտրոն որ Տափիտսոնին երէց դուստրն Աւգոստան էր, հասցէն կարդալէն ետքը, քիչ մը սպասէ, ըսելով Աւորրային խուցը քնաց եւ նամակն անոր անկողնոյն վրայ դրաւ, որովհետեւ կոմսուհին դեռ կը քնանար, եւ զգուշութեամբ դուրս ելաւ:

— Եւ է, հիմայ կրնաս երթալ, ըսաւ թղթաբերին եւ սկսաւ ինքը նորէն ծաղիկները ջրելն յառաջ տանիլ: Թղթաբերն իրեն յանձնուած գործըր յաջողութեամբ կատարելուն վրայ ուրախացած՝ անմիջապէս ճամբայ ելաւ Գալիմա դառնալու:

() Երուան կէսն արդէն անցած էր. Սիւրբուֆ կը պատրաստուէր երկրորդ նաւաստի մ'ալ խրկել որ իր թղթատարին ուշանալուն պատճառն իմանայ. բայց նոյն ժամանակն արդէն անիկայ ծովեղերը հասած էր եւ անմիջապէս ծով նետուելով եւ ալիքները պատռելով, սաստիկ արագութեամբ դէպ ի Պրիզոն կը

լողար: Իր ընկերները ղինքն ուրախութեան աղաղակներով ընդունեցան:

— Ի՞նչ է քու այսչափ ուշանալուդ պատճառն, հարցուց իրեն Սիւրբուֆ անհամբերութեամբ մը. նամակն Աւորրային ձեռքը տուիր:

— Եւ նաւապետ, պատասխանեց նաւաստին, եւ պատմեց իրեն թէ ինչպէս Տափիտսոնին տունն պրած ըլլալով՝ ստիպուեցաւ մինչեւ Սամարանկ երթալ:

— Կոմսուհին ո՞ր տեսար:

— Նաւապետ ղինքն իր պարտեղին մէջ գտայ ուր ծաղիկներուն ջուր կու տար:

— Նամակը կարդալէն ետքն ի՞նչ ըսաւ:

— Եւ է հիմայ կրնաս երթալ, ըսաւ եւ սկսաւ նորէն ջուր տալը շարունակել:

Սեծ տհաճութեամբ լսեց Սիւրբուֆ աս խօսքը, եւ թղթաբերն իր տեղը խրկելէն ետքն Ռեմոնին դառնալով՝ Վանսուրուզէն չէի կարծեր, ըսաւ, որ կոմսուհին իր ամուսնոյն մահուան վրայ այսչափ անտարբերութիւն ցուցընէ: Աս բանս զիս շատ դայրացուց, ուստի ամենեւին չեմ ուզեր ղինքն նորէն տեսնել: Ռեմոն որ Աւորրային բնութիւնն աղէկ իմացած էր, շատ ջանաց զնաւապետն համոզել որ աս բանիս մէջ սխալ մը կայ եւ հարկ է նախ իրն աղէկ քննել, բայց պարապ տեղ:

— Հիմայ, ըսաւ իրեն Սիւրբուֆ դէպ ի Սամարանկ կը նաւարկենք, հոն զքեզ ցամաք կը հանեմ եւ անկէ ետքն երկայն ժամանակուան համար իրարմէ կը բաժնուինք: Քառորդ մ'ետքը Պրիզոն յաջող հոգով Գալիմային նաւահանգստէն ելաւ եւ սկսաւ դէպ ի Սամարանկ նաւարկել:

Պիտ'որ շարունակուի:

Օ Գ Ա Պ Ա Բ Կ Ի Ն Վ Բ Ա Յ

ՊԵՏՄԵԼՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ս'եր օդին վերին գաւառները քննելու եւ մեր երկրագնդէն վեր բարձրանալու բաղձանքը մարդուս բնութեան մէջ ան աստիճանի հաստատուած է որ շատ հին ժամանակներէ ի վեր աս բաղձանքին հասնելու մեծ ճիգեր կ'ըլլան ու միջոցներ կը փնտռուին: Թուշնոց թեւերն՝ որոնք ան անասուններն ամպերէն վեր բարձրանալու կարող կ'ընեն, աս ձեռնարկութեան յաջող ելքին գլխաւոր համոզիչ եղան. շատ մարդիկ բոլոր իրենց կեանքն անցուցին այնպէս կաղամածներ հնարելու՝ որոնցմով կարող ըլլան իրենք ալ թուշնոց պէս երկինք բարձրանալ եւ եղան ալ որ իրօք յաջողցուցին. սակայն աս առաջին գիւտերը միշտ անհաստատ եւ քիչ ապահով մնացին մինչեւ որ քանի մը տեսակ օդերուն (չու) ունեցած թեթեւութիւնը ծանուցուելով՝ աս գիւտերն եւ փորձերն աւելի հաստատութիւն եւ ապահովութիւն մ'առին:

Ամենէն յառաջ Գալիւսիոյ 1766ին աս ոգոյ թեթեւութիւնը դիտեց եւ հրատարակեց: Քանի մը տարի ետքը Պլազ անուամբ էսթիմուրկցի գիտունը հաստատեց թէ թեթեւ ոգով լեցուած մարմին մը հարկ է որ վեր բարձրանայ. ասոր ապացոյցն արդէն հարիւրաւոր տարի յառաջ ամէն օր կը տեսնուէր աւազակաւոր փոյ զոր աղաք ուռեցընելով կը թռցընէին, թէպէտ եւ գիտութիւնն ասոր երբեք մտադիր չէր եղած: Էդիէն եւ Ժողէֆ տը Մոնկոլֆիէ եղբարք առաջինն եղան որ Պլազին գաղափարն իրօք գործադրելու ձեռք զարկին՝ որով օդանաւորդութեան սկիզբ ըրին: Ասոնք 1783ին Յունիսի Ծին կտաւէ գունդ մը շինեցին՝ որ 650 խորանարդ ոտնաչափ ոգ կը բովանդակէր, եւ Անոնէի մէջ թող տուին. գունդը գետնէն 1000 ոտք վեր բարձրացաւ եւ բարձրացած տեղէն 12,000 ոտք հեռու նորէն վար իջաւ: Աս յաջող փորձը շատերուն գլուխն երեւակայութեամբ լեցուց. ամէն մարդ կը համարէր որ ալ անկէ ետքն երկրի փոյ ճամբորդութիւնը բոլորովին պիտ'որ խափանուի, կառքերը, սպլերը, ձիերն աւելորդ պիտ'որ ըլլան, օդապարիկները ըրպէի մը մէջ ճամբորդն ու վաճառքը մեծ դիւրութեամբ հարիւրաւոր մըն հեռու պիտ'որ տանին: Մաքսատուններն, ոստիկանութիւնն օգուտ պիտ'որ չընեն, եւ կամ տէրութիւնք պիտ'որ ստիպուին օգի փոյ շինել իրենց մաքսարաններն եւ ոստիկաններն օգին մէջ պտտցընել: Ասոնք եւ ասոնց նման բիւր բաներ կ'երեւակայէին շատերն եւ ոսկեղէն դարն հասած կը համարէին:

Սակայն աս բաներէն եւ ոչ մէկն յառաջ բերաւ օդապարիկը՝ թէպէտ եւ քիչ ժամանակուան մէջ իր գիւտը հսկայական յառաջագիմութիւն ըրաւ եւ շատ կատարելագործեցաւ: Արդէն շատոնց ծանօթ էր որ ջրածինն օգն հասարակ նրբացած օդէն (զոր Մոնկոլֆիէ իր օդապարիկն գործածած էր եւ աս պատճառաւ Մոնկոլֆիէն օգ կը կոչուէր) շատ աւելի թեթեւ է: Փարիզի մէջ Շարլ բնագիտութեան ուսուցիչն 1783 Օգոստոսի 27ին առաջին անգամ աս ոգով լեցուած կտաւէ օդապարիկ մը բազմութիւ ժողովրդեան առջեւ երկինք հանեց. երկու վայրկենի մէջ գունդն 2900 ոտնաչափ վեր բարձրացաւ, բայց իր մէկ կողմը պղտիկ ծակ մը բացուելով՝ չկրցաւ աւելի վեր բարձրանալ ու նորէն վար ինկաւ: Աւելի աղէկ յաջողեցաւ Մոնկոլֆիէին Աերսայի մէջ թաղաւորական ընտանեաց առջեւ ըրած մէկ փորձն. իր օդապարիկն որ 37 ոտք բարձրութիւն, ու 41 ոտք լայնութիւն ունէր եւ 37,500 խորանարդ ոտնաչափ օգ կը բովանդակէր, բարակցած օգով լեցուէն ետքն 1260 ոտք վեր ելաւ, իրեն հետ կը տանէր գառնուկ մը բազ մ'եւ աքաղաղ մը. Աերսայէն 12,200 ոտք հեռու նորէն գետին իջաւ. անասուններն ամենեւին վնաս կրած չէին:

Ինչպէր ալ Ռոժիէ առաջին մարդն է որ նոյն տարին օդապարիկով գետնէն վեր բարձրանալու փորձն ըրաւ. իր օդանաւը չուանով մը կապուած էր

եւ այսպէս երկրէն 74 ոտք վեր ելաւ եւ օդին մէջ հինգ ըրպէ կախուած մնաց: Ասիկայ օդապարիկն մէջի օգը տաքցընելու եւ այնպէս միշտ նրբացած պահելու համար անոր տակ վառարան մը կախած էր: Նոյն մարդն երկրորդ անգամ Արլանտ կոմսին հետ վեր ելաւ, օդին մէջ 5000 ոտք յառաջ գնաց եւ անվնաս վար իջաւ. իր օդապարիկը 6000 խորանարդ ոտնաչափ օգ կ'առնուր եւ անոր վերցուցած բեռն 1700 գերմանական լիտր (17 կենդինար) էր: Աս մեծ փորձէն ետքը նոր փորձ մ'ալ Շարլ ըրաւ ջրածին օգով լեցուած օդապարիկով մ'որով Գիւլիլմի հրապարակէն ելլելով՝ օգին մէջ 1800 ոտք բարձրացաւ եւ փարիզէն 9 ժամ հեռու վար իջաւ առանց վնաս մը կրելու:

Սկէ ետքն օդանաւարկութիւնը սկսաւ հասարակ ըլլալ մանաւանդ 1785ին. նոյն տարին զանազան կողմերէ 40էն աւելի մարդիկ օգի մէջ ճամբորդութիւն ըրին, բայց աւելի զուարճութեան համար քան թէ ուսումնական վախճանաւ: Շատ օդանաւորդներ Եւրոպայի զանազան կողմերը կը պտտէին իրենց ճարտարութիւնը ցուցընելու համար, որոնց մէջ Պլանշար շատ համբաւ ստացաւ: Ասիկայ առաջինն եղաւ որ իր օդապարիկով 1785ին Յունուարի 7ին Գաղղիայէն յաջողութեամբ Անգղիա նաւարկեց Մանչի ջրանցքին վրայէն անցնելով: Սակայն նորէն Գաղղիա դարձած ժամանակն օդապարիկը ծովուն վրայ սկսաւ սաստիկ վար իջնալ, մինչեւ անոր մէջ զրտնուող ճամբորդներն ստիպուեցան ուրիշ ամէն ծանրութենէ զատ նաեւ իրենց որդիքը դուրս նետել որպէս զի ծովուն մէջ չինան: Երկու ժամ ճամբորդութենէ ետքը Պլանշար իր ուղեկիցներովը Գալէի մօտ Կիլնէ քաղաքին ծովեզրը վար իջաւ: Քաղաքացիք ասոր յիշատակին համար յիշատակարան մը կանգնեցին որ մինչեւ հիմայ կեցած է: Բիլադր տը Ռոժիէ օգին մէջէն Գաղղիայէն Անգղիա անցնելու փորձին Պլանշարէն յառաջ ձեռք զարկած էր, սակայն առաջին անգամ իր օդապարիկն վնասուիլն անոր գործադրութիւնն արգելեց. իսկ երկրորդ անգամ 1200 ոտք վեր բարձրանալէն ետքն յանկարծ իր Ռոմէն ընկերովը վար ինչալով՝ զարհուրելի կերպով մ'իր կեանքը կորսնցուց Գալէի եւ Պուլոյնի մէջ: Գաղղիայի թագաւորը Պլանշարին ըրած յաջող օդագնացութեան համար անոր 12,000 ֆրանկ վարձք տուաւ եւ տարին 1200 ֆրանկ մուտք կապեց:

Շատ հետաքրքրական է Գրոպիին ըրած փորձը որ Տուպլինէն (Իրլանտայի մայրաքաղաքէն) ելլելով ուղեց Անգղիա անցնիլ: Իր օդապարիկն՝ որմէ նաւակ մը կախուած էր, երեք կենդինար բեռ ունէր: Իսկզբան յաջող հով մը զննքը դէպ ի Անգղիայի ծովեզրերը մղեց. բայց ետքն ուրիշ ուղղութեամբ փչող հով մ'օդապարիկը նորէն ետ դարձուց եւ Իրլանտայի եզրերը մօտեցուց: Իր գտնուած բարձրութեան մէջ օգն այնչափ պաղ էր որ ջրման չափին մէջի սնդիկը մինչեւ գնդակը վար իջաւ, իրեն

նաւակին մէջ գտնուած ամէն հեղուկները սառեցան. իսկ ինքը մեծ նեղութիւն զգաց շնչառութիւնն արտաքայ կարգի դժուարանալուն համար: Գրողիկ օդապարիկն մէջի օդը քիչ մը պարպելով՝ վար իջաւ, բայց ծովին այնչափ մօտեցաւ որ իր նաւակը ջրին երեսը նստաւ եւ հովը զինքը սաստիկ արագութեամբ Իրլանտայի եղեբքը մղեց:

Այս ամենայն օդանաւարկութիւնները միայն զբօսանաց համար էին. անկէ ետքն սկսան օդապարիկը նաեւ օգտակար վախճաններու եւ գիտութեան գործածել: Գաղղիացի պաշտօնակալը 1795ին Ֆլէօրի պատերազմին ժամանակն օդապարիկով մը վեր ելան թշնամուցն դիրքը քննելու համար, եւ իրենց ըրած գիտողութիւնները գրելով՝ չուանով մը վար երկրնցուցին: Մոպէօկի մօտերն ալ աս վախճանաւ օդապարիկ մը հանուեցաւ, որուն դէմ թշնամին 17 թնդանօթով մարտկոցէ մ'անդադար գունդ արձակեց բայց պարապ տեղ: Ծամպեգգարի կոմսին ըրած զանազան ճամբորդութիւնները շատ նշանաւոր են. աս համբաւաւոր օդանաւորդն 1803ին իր օդապարիկով Պոլոյնէն ելելով՝ օդին մէջ այնչափ բարձրացաւ որ իր երեք մօտերը սառեցան եւ ստիպուեցաւ զանոնք կտրել տալ. միանգամայն ինքն եւ իր ընկերն Ադրիական ծովուն մէջ ինկան, բայց նաւավար մը զիրենք զարմանալի կերպով մ'աղատեց: Իսկ օդապարիկը մինչեւ Պոնտիա յառաջ գնաց եւ հոն Օսմանեանց Վիհաջ բերդին քովը վար ինկաւ. բերդին հրամանատարն աս երեւոյթն երկնային բան մը կարծեց, օդապարիկը կտոր կտոր ընել տուաւ եւ իր պաշտօնակալաց մէջ բաժնեց: Նոյն յանդուգն նաւորդին երկրորդ փորձն ալ այսպիսի վախճան մ'ունեցաւ, որովհետեւ ինքը դարձեալ Ադրիական ծովն ինկաւ:

Աս ժամանակէն ետքը գրեթէ 30 տարի օդապարիկն ամենեւին նոր յառաջագիմութիւն կամ կատարելութիւն մը չունեցաւ մինչեւ մօտ ժամանակներս Վրինին ձեռքովն աս արուեստին նոր դար մը սկսաւ: Աս Անգլիացին որ իրեն մի միայն վախճան դրած էր օդանաւարկութիւնը վերջին աստիճանի կատարելութեան հասցընել, սկսաւ ջրածին օդի տեղ հանքային ածխոյ օդ գործածել: Իր զանազան ճամբորդութիւնները շատերուն մտադրութիւնը գրգռեցին եւ դեռ կը գրգռեն: Կրին մեծ յաջողութեամբ յաղթեց ան ամէն դժուարութեանց՝ որոնք իրմէ յառաջ անյաղթելի կը համարուէին. նաեւ օդանաւորութեան վտանգաւորութիւնը շատ նուազեցուց: Քանի մը պըղտիկ փորձերէն ետքը 1836ին 12 հոգւոյ ընկերութեամբ մեծ ճամբորդութիւն մ'ըրաւ սաստիկ անձրեւի մը ժամանակ, եւ նախ գետնէն 800 ոտք բարձր ամպերու կարգէ եւ ետքն 1000 ոտք բարձր երկրորդ կարգէ մ'ալ անցաւ. անձրեւն անդադար ճամբորդաց գլխէն վար կը թափուէր եւ իրենց նաւակը կը լեցընէր, որով հարկ կ'ըլլար ջուրը շարունակ դուրս պարպել: Երկու նոր ամպերու կար-

գերէն ալ անցնելէն ետքն՝ որոնք գետնէն 3500 ոտնաչափ բարձր էին, անձրեւը բոլորովին դադրեցաւ, թէպէտ եւ դեռ խիտ ամպերու կարգ մ'ալ իրենց վըպ կը տարածուէր եւ արեւին լոյսը գոցած էր: Մէկ ժամ եւ 20 րոպէ օդին մէջ պտըտուէն ետքը Պուգիսկամշիրի մօտ՝ իր ելած տեղէն 22 մղոն հեռու վար իջաւ:

Աւելի նշանաւոր է իր նոյն տարուան Նոյեմբերի 7ին ըրած մեծ ճամբորդութիւնը: Աս անգամ որոշեց քանի մ'ընկերով Լոնտոնին քովէն ճամբայ ելել եւ մինչեւ Փարիզ կամ Պրիւսսիէ երթալ: Օդապարիկն լեցուին առտուան ժամը 7ին սկսաւ եւ կէսօրուան ժամը 1ին լմնցած էր: Նաւակին մէջ 18 կենդանի նաւախիճ (սֆրա) կար. ասկէ զատ օղի, դինի, ամէն տեսակ կերակրեղէն. դարձեալ մանաւոր գործիք մը չմարած կրի տաքութեամբ կերակուր տաքընելու եւ սուրճ եփելու համար: Կրին իր նաւակին մէջ շատ հրատիկ (ֆէշէ+) ալ առած էր անով նշան տալու, եւ քանի մը կաղմածներ օգէն վար նամակ խրկելու համար: Ասկէ յառաջ երբեք այսպիսի մեծ օդապարիկ մը գետնէն վեր ելած չէր. իր նիւթը դեղին եւ կարմիր մոմաթ էր եւ վրան Վրինէն հնարուած տեսակ մը նիւթով օծուած. օդապարիկն 60 ոտք երկայնութիւն եւ 51 ոտք լայնութիւն ունէր, ու 85,000 խորանարդ ոտք օդ կը բռնէր: Օդապարիկն ուռիի ձիւղերէ եւ եղեգէ հիւսուած նաւակ մը կախուած էր որուն մէջտեղը հաստատուած էր հնգաժանի խարիսխ մը հաղարաւոր ոտնաչափ երկայն չուանով: Նաւակին մէջ կային զանազան պղնձէ ամաններ, որոնք հարկաւոր եղած ջուրը գետերէն առնելու պիտ'որ ծառայէին. հաստ ապակիէ շինուած կանթեղ մը նաւակին վերի կողմէն կախուած էր եւ այնպիսի ճարտար կաղմած մ'ունէր որ լոյսն ամենեւին չէր մարեր: Օդապարիկն, իր ցանցը, նաւակը, խարիսխն ու չուանները 1205 լիտր կը կշռէին, նաւախիճը 1874 լիտր, կերակրեղէնն եւ ուրիշ պաշարը 400 լիտր, ճամբորդները 450 լիտր: Ամբողջ կաղմածին համար 15,000 ֆիորին ծախք գնաց. միայն օդապարիկն օդով լեցընելը 1200 ֆիորին արժեց:

Կրին աս օդապարիկը վեց անգամ փորձելէն ետքը ձեռք զարկաւ անով աս մեծ ճամբորդութիւնն ընելու. ժամը 1ին ճամբորդները նաւակին մէջ մտան. հսկայագործ օդապարիկն սկսաւ վեհութեամբ դէպ ի երկինք բարձրանալ եւ քիչ մը ժամանակ աչքի երեւնալէն ետքն երկնից ընդարձակ գաւառին մէջ աներեւոյթ եղաւ: Իսկզբան հովը գաղղիական եղբւրքէն կը փչէր, բայց ժամը 3ին սկսաւ հիւսիսէն փչել որով օդանաւորդներն յաջողութեամբ իրենց ճամբ բան յառաջ տարին: Ժամը 5էն քիչ մը յառաջ Կրին իր նաւակին մէջ պայծառ լոյս մը վառելով՝ որ 10 րոպէի չափ յայտնի տեսնուեցաւ, նշան տուաւ իր Անգլիայի սահմանէն ելլելուն եւ գաղղիական սահմանը մօտենալուն: Օդապարիկը մեղմ հովով մը

10 րոպէի մէջ ծոփն անցաւ, Հոլանտայի եւ Բրուսիայի Վեսթֆալեան գաւառներուն վրայէն յառաջ գնաց եւ առաւել ժամը 7 1/2-ին Նասսաւի դքսութեան Տիլհաւզէն քաղքին մտնելն ողջ առողջ վար իջաւ. որով 14 1/2 ժամու մէջ ըրաւ 140 ժամու ճամբան: Կրին մինչեւ հիմայ 300էն աւելի օդանաւարկութիւն ըրած է որոնց յաջողութիւնն իրեն համարձակութիւն տուաւ իր վերջին ժամանակները շինել տուած հսկայական օդաւարկին վրայ աս խօսքը գրելու: Mortalibus alae non sunt datae. Vicerunt homines arduum illud, hominibus nihil est difficile. Մահնացողաց թեւ որոշած չէ: Մարդիկ առ դժուարութեան յաղկեցին. մարդկանց առջեւ դժուարին բան չկայ:

Լոնտարկոյս Կրինին ըրած փորձերը մինչեւ հիմայ ուրիշ օդանաւորդաց ըրած փորձերուն ամենէն յաջողն են. ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ալ այս յաջողութիւններով կարող չեղաւ աս օդեղէն ճամբորդութիւնն հաստատուն կանոնի մը վրայ հիմնել: Իր վերջին փորձերն առհասարակ մթնոլորտին զանազան կարգերուն մէջ հողմերուն ընթացքը կամ հոսումը քննելու համար էր. բայց կ'երեւայ թէ աս բանս բնագիտութեան ամենէն դժուարին մասերէն մէկն է: Միանգամայն նոյն փորձերը ցուցուցին թէ աս հողմաց հոսումն իմանալը բաւական չէ օդաւարկին գիւտը կատարելագործելու, այլ նաեւ զանիկայ (օդաւարիկը) ուղղածին պէս կառավարելու եւ ամէն կողմ դարձնելու. կազմած մ'ալ (ղեկ) հարկաւոր է: Աս բանս հնարելու շատ կը ջանան Բէդէն գաղղիացին եւ Ռոզենպերկ ու Շլէհրվէկ գերմանացիներն, բայց դեռ կարող չեղան իրենց բաղձանքին հասնիլ:

ՃԵՆԱՍՏԱՆ

ԵՒ ԻՐ ԲՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Հարունակութիւն տես թիւ 12)

Եթէ մեր մտադրութիւնն աս ջրեղէն բնակութիւններէն ան անբնակ լեռները դարձնենք որոնք ձենաստանի բերրի դաշտերն աւազակաբարոյ Թաթարաց երկիրներէն կը բաժնեն, հոն ալ ձենական մեծագործութեան զարմանալիքը մեր գիմացը կ'ելլէ: Ան աւազակ աղբիւն արշաւանքն եւ առաւելագործութիւնն արգելելու համար Շի-Հոանկիի կայսրը հոկայագործ պատ մը շինել տուաւ (237—177 Բրիտանոն յառաջ) որ լեռանց ու ձորերու, գետերու եւ ճահիճներու վրայէն անցնելով 300 մղոն տեղ (600 ժամու ճամբայ) կը տարածուի: Պատը 25 սանաչափ բարձր, տակի կողմը նոյնչափ իսկ վրայի կողմը 15 1/2 սանաչափ լայն է, որովհետեւ վարէն դէպ ի վեր կամաց կամաց կը նեղնայ: Ամէն 300 քայլ միջոցին մէլմէկ աշտարակ շինուած է 60 սանաչափ բարձրութեամբ եւ 121 քառակուսի սանաչափ տարածութեամբ: Աս պատը տեղ տեղ 5000 ոտք բարձր լեռանց վրայ կը բարձրանայ, շատ տեղ ալ ահագին անդունդներուն եւ լայնանիստ գետերուն վրայէն կամարով կ'անցնի. աւելի վտանգաւոր տեղեր երկու նաեւ երեք կարգ է, եւ բազմա-

թիւ պահապան զօրք ունի: Բովանդակ չէնքն արտաքոյ կարգի հոկայական գործք մըն է. որովհետեւ այնչափ քար կը բովանդակէ որ անոնցմով կրնայ աշխարհքիս բոլորտիքն ցած պատով մ'երկու անգամ պատուիլ. եւ կամ Անգղիայի եւ Սկովտիայի բոլոր շէնքերն անոնցմով շինուիլ: Սակայն աս ահագին շէնքն իր վախճանին չճառացեց. Թաթարները շատ անգամ կարող եղան անոր վրայէն անցնիլ եւ իրենց առաւելագործութիւններն ի գործ դնել:

Ճենաց կառավարութիւնն ալ իրենց ուրիշ սովորութեանց պէս նորակերպ եւ զարմանալի է: Կայսրն որ Մանձուի (Թաթարի) ցեղէն է, ինք զինքն Երկնից որդի կ'անուանէ, իբրեւ Աստուծոյ տեղակալ կը համարուի եւ իր ժողովուրդը բայարձակ իշխանութեամբ կը կառավարէ: Բոլոր ձենաստան իր սեպհական ստացուածն է. անգագար երկնից հետ հաղորդակցութիւն ունի, ամէն տարի տոմարն ինքը կը շինէ եւ կ'որոշէ թէ ո՞ր օրն անձրեւ գայ եւ երբ պարզ ըլլայ. գետերու եւ օդոյ ոգիները պաշտօնէն կը հանէ եթէ երկրին վնաս մ'ընեն. ինքը բոլորովն անախալական կը համարուի եւ ոչ ոք կրնայ իր գործքերուն ու հրամաններուն վրայ քննութիւն ընել. միայն 82 քննչաց ժողովքն աս բանին իշխանութիւն ունի: Ձենաց կայսրն իր ժողովրդեան մէջ ամենէն գիտունը պէտք է որ ըլլայ եւ գահ չեւած խիստ քննուի: Ժողովուրդն իրեն հետ միայն ծնկի վրայ կը խօսի եւ միայն իր պաշտօնեաներն հրաման ունին իր առջեւ ոտքի վրայ կենալ. սակայն նաեւ ան բաներուն առջեւ որոնց կայսրը կը դաշի, հարկ է ծանր դնել: Կայսեր պատուանունները սատուիկ շատ են. կը կոչուի Փառք իմաստութեան, Արեգակն հաստատութեան պատուոյ, Տէր 10,000 կղզեաց, Գահ ձենաց աշխարհին եւ այլն. իր աթոռը Նիստ վիշապի կ'անուանուի: Կայսերական դոյնը գեղին գոյնն է. իր ամէն հրամանագիրները խրուով (շինծէֆթէ) կը գրուին. իր իշխանութեան նշանը վիշապ մըն է:

Ճենական տոմարը զարմանալի դիւր մըն է. ասոր մէջ ոչ միայն ատտեղաց ընթացքը, մակընթացութեան ու տեղատուութեան ժամանակներն, եւրոպական ժամացուցին ձենաց ժամացուցին հետ համեմատութիւնն եւ ուրիշ ասոր նման շատ բաներ կը գտնուին, այլ նաեւ ոգիներուն մարդկան եւ անոնց գործոց եւ ուրիշ բնական նիւթերուն վրայ ունեցած ազդեցութիւնն: Աս գիբքը կատարեալ հմայութեան գիբք մըն է, որովհետեւ յաջող եւ անյաջող օրերը կը գուշակէ, եւ անհամար բարի եւ չար ոգւոց հետ վարուելու եղանակը կը սովորեցնէ: Տոմարին մէկ թղթին վրայ չորս մաս բաժնուած աղիւսակ մը կայ, որոնց ամէն մէկը կայսեր պատկերը կը բովանդակէ եւ տարւոյն չորս եղանակները կը ցուցնեն. պատկերներուն վրայ վերէն ի վար օրուան 24 ժամերը կարգաւ նշանակուած են. թղթին միւս երեսն աս թուերուն մեկնութիւնը կը բովանդակէ եւ տոմարին տիրոջն անոր ծնած ժամուն համեմատ, ապագայ վիճակը կը գուշակէ: Ասոնցմէ զատ երազոց եւ մարդուն գանազան բնական շարժմանցն ու զգածմանցը մեկնութիւնը կու տայ:

Որովհետեւ կայսրը տէրութեան ամէն գործքերն անձամբ պէտք է որ կարգադրէ եւ ամէն գործքին հրամանն ինքը տայ, հարկ է որ իր տէրութեան ամենէն փութաջան ու գործօն անձն ինքն ըլլայ: Ամառն ու ձմեռն առաւել ժամն երեքին անկողնէն կ'ելլէ եւ նախ իր աղօթքները կ'ընէ. անկէ ետքը կը սկսի եկած լըրերն ու տեղեկութիւնները կարգաւ. ժամը 7ին նախաճաշիկ կ'ընէ. ետքն իր պաշտօ-

նեկից հետ կը խորհրդակցի, արքունական պաշտօնեկից բերած տեղեկութիւնները կը լսէ. ժամը 11ին պարտէզը կը պարտի, 3 էն մինչեւ 4 կը ճաշէ. մինչեւ իրիկուն կարգալու եւ գրեթե կը զբաղի, եւ արեւը մանեւրեն պէս անկողին կը մտնէ:

Ճենացիք իրենց կայսրն այնչափ կը յարգեն որ անոր միայն գրուած անուան կամ գեղին ծուլի մ'առջեւ (որ կայսեր նշանն է) գլուխնին կը ծռեն: Ամէն քաղաքներու մէջ կայսերական պալատ եւ անոր մէջ գահ մը կայ, որուն առջեւ կայսեր անունն ոսկի գրով գրուած է: Նոր տարւոյն եւ կայսեր ծննդեան օրն ամէն պաշտօնատեարք պարտական են աս գահին առջեւ ժողովուրդ եւ երէք անգամ երկրպագութիւն ընելով իրենց յարգութիւնը ցոյցնել. եւ որպէս զի աս գործողութիւնն աղէկ կատարուի մասնաւոր պաշտօնատէր մը բարձր ձայնով իրենց ընելիքը կը հրամայէ:

Տէրութեան պաշտօնատարները Մանտարին կը կոչուին որոնց մեծութեան աստիճանն իրենց ձագարածեւ խորին ծայրը գրուած աքնիւ քարէն, իրենց դատարն զարդերէն եւ իրենց զգեստին վրայ նկարուած անասուններէն կ'իմացուին: Պատեւազմի Մանտարիններն իրենց պատմութեան վրայ առիւծ, վագր եւ ուրիշ ասոնց նման գիշատիչ գաղաններ կը իրեն. քաղաքային պաշտօնատեարք, արծիւ, վիշապ եւ այլն: Ամէն մէկ պաշտօնի համեմուտ կամ աւելի մեծ պաշտօն մ'ընդունելու համար հարկ է խիստ քննութիւն մ'ընել: Ճենական գրագիտութիւնն արտաքոյ կարգի դժուարին է, որովհետեւ Ճենացիք գիր չունին, եւ անոր տեղ ամէն մէկ բառի համար մասնաւոր նշաններ կը գործածեն. աս պատճառաւ իրենց մէջ կարգալն ու գրելը մեծ դիտութիւն մըն է, եւ իրօք ալ երկրին գիտուններն ասիկա աւելի բան չեն գիտեր: Գրելու համար հասարակօրէն բարակ վրձին մը կը գործածուի, որով մետաքսեայ թղթի վրայ բառերը կը նկարեն, չէ թէ եւրոպացւոյ պէս ձախէն դէպի աջ կամ շատ ասիական ազգայ պէս աջէն ձախ յառաջ երթալով՝ այլ վերէն ի վար բառերն իրարու տակ շարելով: Նոյնպէս շատ դժուարին է Ճենաց լեզուն, վասն զի մեծ մտադրութիւն հարկաւոր է բառերն աղէկ շեշտելու կամ զանաք բարձր կամ ցած ձայնով հնչելու համար. ամէն բառ միայն հնչման տարբերութեամբ իր նշանակութիւնը բոլորովին կը փոխէ:

Մահամար պաշտօնատէրներէն զատ Ճենաց կայսրը 1½ միլիոն զօրք եւ 1900 պատերազմական նաւ ունի՝ որոնցմով տէրութեան ներքին խաղաղութիւնը կը պահէ. սաւկայն աս զօրքը վատ ու աղէտ են եւ եւրոպական կրթեալ զօրաց դէմ չեն կրնար դնել: Թէպէտ եւ բերդերուն վրայ եւ զօրաց բանակներուն մէջ շատ թնդանութիւն կը գրուին, բայց առհասարակ դէշ ձուլած ըլլալով քանի մ'անգամ արձակուելէն ետքը կը ծախին: Ճենացի թնդանութեան թափառներն իրենց հրազենները շատ անցաւորութեամբ կը գործածեն: Նաեւ թնդանութիւններն ամանք հնգիւղեղէ շինուած են: Ճենական զօրաց մեծ մասին զէնքը դեռ նետ աղէկ, նիզակ, վահան եւ կարճ սուր է. թէպէտ եւ ամանք նաեւ հրացան ալ ունին, բայց ասանք անպիտան եւ անգործածական են, որովհետեւ Եւրոպացիք իրենց երկրին մէջ եղած ամէն հին եւ անպիտան հրացանները Ճենաստան կը տանին ու կը վաճառեն: Զօրքը զինուորական կարգադրութիւններ չիւլ պահելու եւ իր զէնքերը միշտ մաքրելու հնգիւղեղէ օգնութեամբն աղէկ վարժած է, սակայն

Ճենաց ուսեալ ազգը պատերազմական դիտութիւն ամենեւին չի գիտեր: Ժողովրդեան չորս դիւաւոր ցեղերուն համեմատ զօրքն ալ չորս դաս կը բաժնուի, որոնց ամէն մէկը զատ գունով նշաններ ունի: Զինուորները չէ թէ միայն պատերազմի, այլ նաեւ որսի եւ հօտեր արածելու կը գործածուին: Իւրաքանչիւր զինուոր կաշիէ կամ թանձրաքարէ (ժո-գալա) ձագարածեւ խոյր եւ մետաքսէ կօշիկ կը հագնի, ու զէնքերէն զատ նաեւ հովազար մ'ալ կը կրէ:

Թէպէտ եւ Ճենացիք իրենք զիրենք ուսեալ եւ լուսաւորեալ կը համարին, ի վերայ այս ամենայնի իրենց կրօնն ամենաթանձր աւելորդապաշտութիւն եւ անմտական բազմաստուածութիւն մըն է: Ճենաստանի մէջ երէք տեսակ կրօն կայ. ուսեալներն ու գիտունները Ասիական փարգապետութիւնն ունին՝ որ Բրիտանուէն 500 տարի յառաջ էր: Աս անուանի իմաստնոյն հաստատած կրօնն աղէկ բարոյական մ'ունի. կը սովորեցնէ հաւատալ հոգւոյ անմահութեան եւ տիեզերաց արարչի մը, սակայն հետզհետէ զանազան հեթանոսական սովորութիւններ եւ աւելորդապաշտական արարողութիւններ ասոր մէջ խաթուելով՝ իր սկզբնական պարզութիւնը բոլորովին աւերցին: Ասիկայ տեսութեան կրօնն է եւ կայսրն իր գլուխն: Երկրորդ կրօնն է Լամայականն՝ որուն բոլոր հիմը ևս միկն գիւրհաւանութեան եւ զգայականութեան վրայ հաստատուած է: Պուռտական կրօնն որ Ճենաց երրորդ կրօնը կը կազմէ, Հինգկաստանէն հոն գացած է, եւ ժողովրդեան մեծագոյն մասն ասիկայ կը գաւանի: Աս աղանդը խառնուրդ մըն է կոյր աւելորդապաշտութեան եւ բարձր իմաստութեան ու բանաստեղծութեան. իր անհամար չատուածներն ուրիշ բան չեն բաց եթէ բնական երեւոյթներու կամ բարոյական աւաքներութեան մը պատկերը: Պուռտայի կամ Գոյի քուրմերը որ Պոնցէ կը կոչուին բոլորովին աւանանշանքալ կենսք մը կ'անցընեն. շատերը վանաց կամ անապատներու մէջ կը բնակին ամանք իբրեւ մուրացական քաղաք քաղաք կը պտրտին եւ դժոխոց զարհուրելի ստորագրութիւնն ընելով ժողովրդէն ստակ կը կորզեն: Իրենց բնակարաններն հասարակօրէն գեղեցիկ բլրոց վրայ շինուած են եւ օրն ի բուն աւնաշատ խուռի կը ծխեն, մէկ կողմանէ ալ աղօթքի թմբուկն անդադար կը դափէ: Ճենաստանի մէջ 318 միլիոն Պուռտայական եւ երկու միլիոն քուրմ կայ:

Ճենական տաճարները մասնաւոր ձեւ մ'ունին. ըստ մեծի մասին ընդարձակ եւ պատով փակուած պարտէզներ են. պատերուն ետեւի կողմերը վրանածեւ յարկեր կը բարձրանան, որոնք են տաճարաց մուտքերը կամ դռները: Բուն տաճարն անպատահան սրահ մըն է՝ որ իր լոյսը դռներէն կ'առնու. ասոր մէջ գրուած են գաճէ այլանդակ կուռքեր. առաստաղն ու գետինը գեղեցիկ ջնարակով օծուած փայտէ շինուած են. սրահին բոլոր զարդ բազմաթիւ գոյնզգոյն թղթեայ լապտերներէ կը կայանայ, որոնք ձեւ զունէն կը կախուին: Շատ անսովոր կերպ մ'ունի Ճենական պաշտամունքը. քսանի չափ երկայնագոյն քուրմեր անգադար բազնին առջեւ կը զբաղին խուռի վառելու եւ ուրիշ զանազան գործքեր կատարելու. հարիւրաւոր կանթեղներ ու ծրագներ անգադար կը վառին: Խառնածայն եւ ականջ պատուող երաժշտութիւն մը բազնին քովէն կը հնչէ. երաժիշտներն իրենց մեծամեծ նուագարաններով իրարու հետ կը մրցին. քուրմերուն ծունր դրած ժամանուկը բազմաթիւ շառաչուկներ (ֆալսանկա) կը պայթին. մէկ կողմանէ ալ իրենց վայրենական երգը կը լսուի եւ այս ա-

մենայն ճայներն իրարու հետ խառնուելով՝ ահագին դղրդիւն մը կը կազմեն: Բազմին անմիջապէս քովը վեց ոսնաշափ տրամագծով թմբուկ մ'անդադար կը դառնայ, որուն վրայ աղօթք մը գրուած է: Մեծամեծ տիկնայք տաճարին մէջ իրենց աղօթքն ըրած ժամանակն, իրենց բազմաթիւ ծառաները նստարաններու վրայ նստած՝ ծուխ կը խմեն եւ իրարու հետ աղաղակաւ կը խօսին: Իւրաքանչիւր ճենացի իր տան մէջ մեծ ոսկեզօծ կուռք մ'ունի, որուն առջեւ դիշեր ցորեկ ծրագներ կը վառուին ու կերակրով եւ ըմպելիքներով լեցուն պղնձ նստարաններ կը կենան:

Ճենաց աղոյն անշուշտ երկրի ամենէն հին ճարտար եւ արուեստագէտ աղոյն է. մինչեւ ցայսօր դեռ իրենց ջնարակելու, ոսկեզօծելու, քանդակելու արուեստներուն եւ յախճապակէ գործուածներուն Եւրոպայ գիտնաբան կրնայ հաւատարիլ: Բայց ամենէն աւելի իրենց փայլուն ու ճարտարութիւնն երկրագործութեան դարձուցած են՝ որ իրենց մէջ շատ բարձր եւ պատուաւոր արուեստ մըն է: Ամէն տարի ժիւղ մշակաց եւ անտեսներու մեծ վարձքեր կը տրուին: Այսօր ժողովուրդն յորդորելու եւ անոր բարի օրինակ տալու համար ամէն տարի իր փառաւոր զգեստները հագած՝ պալատականաց հետ դաշտ կ'ելլէ եւ կտոր մ'երկիր կը հերկէ. իրմէ ետքն արքայորդիք եւ իշխանները կարգաւ մէմէկ մաս տեղ կը հերկեն եւ կը ցանեն: Երկրորդ օրը գեղացիք անոնց սկսած գործքը կը լմնցնեն ու փեքիկի կառավարին պարտքն է առ արտին յաճախ այցելութիւն ընել եւ անոր բերքերն զգուշութեամբ ժողովելով՝ կուոյ նուէրի համար պահել: Գաւառներու մէջ գաւառապետը կայսեր տեղ նոյն գործքը կը կատարէ. գեղացիի դահի մը վրայ նստած՝ գլուխը ծաղիկայտալով՝ իր սպասաւորները զինքը կը վերցնեն եւ արտ կը տանին: Իր առջեւէն կ'երթան գրօշաւիկներ, լապտերներ եւ երաժշտութիւն. ետեւէն երեւելի անտեսներու արձանները գեղացիի գեսպակներու մէջ գրուած, երկրագործութեան պատկերներ, գործիքներ, դիմակաւոր մարդիկ եւ դերասաններ: Նոյն հանդիսին ժամանակը փողոցները գարգերով լապտերներով եւ յաղթութեան կամարներով կը զարդարուին, եւ հանդէսը կատարուելէն ետքը դաւառապետն երկրագործութեան գուլեւտ մը կը խօսի:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅԻՍԻ ԵՒ ՅՈՒՆԻՍԻ

Մայիսի 22էն ի վեր Փարիզի գեսպանափողոցն իր նշատեան սկսաւ, սակայն դեռ միայն առաջին երեք նստերուն նիւթերը ծանուցուած են: Առաջին նիստը պարզապէս ժողովոյն անդամներուն թղթերը քննելով անցաւ: Երկրորդին մէջ Վալենտին կոմսն Գանուբեան իշխանութեանց միութեան նկատմամբ առաջարկութիւն մ'ըրաւ ծանուցանելով թէ անոնց միմեանք երկրին ժողովութեան մեծ երջանկութիւն եւ անոր յառաջագործութեան մեծապէս նպաստ կ'ըլլայ: Ասկէ ետքն Անգղիայի գեսպանն առաջարկեց որ ամէն բանէ յառաջ ժողովքին խօսակցութեանց մասնաւոր կարգ մը դրուի. եւ որովհետեւ, ըսաւ, իշխանութեանց խնդիրն ուղղակի բարձրագոյն Գրան կը վերաբերի, հարկ է որ նախ Օսմանեան գեսպանն անոր վրայ առաջարկութիւն մ'ընէ. եւ ետքը միւս գեսպաններն իրենց կարծիքը տան, սկսեալ ան տերութեանց գեսպաններէն որոնք իշխանութեանց աւելի մօտաւոր են (Աւստրիա եւ Ռուսաստան):

Եւ խնդրոյն մէջ աւելի շահ մ'ունին: Աւստրիայի գեսպան Հիւպերսեպուհն առ առաջարկութիւնը պաշտպանեց. սակայն Ռուստ փաշան առ խնդրոյն վրայ որոշ առաջարկութիւն մ'ընէին բողոքովն հրաժարեցաւ: Երրորդ նստին մէջ Վալենտին կոմսն իր կողմանէ Գաղղիայի խորհած, միութեան կերպը ժողովականաց ծանոյց. այսինքն թէ իշխանութիւնը դարձեալ երկու զատ իշխաններ ունենան, բայց երկու երկրին օրէնքներն եւ կառավարութեան կերպը մէկ ըլլայ եւ երկուքն պատգամաւորներն կազմուած օրէնսդիր ծերակոյտ մ'ունենան՝ որ ընդհանուրին համար օրէնքներ դնէ: Ասոր վրայ Ռուստ փաշան ծանոյց թէ իր կառավարութեան հրաման ընդունած է իշխանութեանց ամէն ինչ եւ ինչ կերպ միութեան դէմ դնել: Ռուսաստանի եւ Սարգինիայի գեսպանները գաղղիական առաջարկութեան թեր ելան, իսկ միւս գեսպաններն անոր հասանեցան եւ այսպէս խնդիրն իր անորոշութեան մէջ մնաց:

Գաղղիայի կառավարութեան վերջին ժամանակներու ըրած ծովական եւ ցամաքային մեծ պատրաստութիւններն Եւրոպայի զանազան տերութեանց եւ մանաւանդ Անգղիայի մեծ կասկած պատճառեց: Ամենէն յառաջ Գայմի լրագիրն Եւրոպան առ բանիս մտադիր ըրաւ. եւ թէպէտ Գաղղիայի պաշտօնական լրագիրն առ լռին անստոյգ հրատարակեց, սակայն անգղիական վաճառականք իրն աղէկ տեղեկանալու համար իրենց կողմանէ Գաղղիա մասնաւոր մարդ մը խրկեցին, որուն քննութիւնները Գայմին խօսքը կատարեալ հաստատեցին: Աս պատճառաւ վաճառականութիւնը թէ Գաղղիայի եւ թէ Անգղիայի մէջ դադարման վիճակի մէջ է. ամէն մարդ մօտաւոր խուլութեանէ մը վախ ունի եւ չ'ուզեր իր ստակը դուրս հանել:

Գարատաղի խնդիրը՝ մեծ տերութեանց որոշման համաձայն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գումարուելու գեսպանափողոցով մը պիտ'որ որոշուի: Գարատաղաց ըրած վերջին առաջարկական յարձակմանէ ետքը երկու կողմն ալ հանդարտ կեցած են. օսմանեան բանակն անդադար նոր դնդերով կը զօրանայ: Երկու գաղղիական պատերազմի նաւեր, Ռուսի շոգենաւ եւ Անգղիական պղծիկ նաւ մը Կրափոլայի նաւահանգիստը կը գտնուին Գարատաղի գէպքերը դիտելու համար: Աւստրիա երկու կողմ նայարկ նաւերէն զատ, քանի մը դունդ ալ ցամաքի ջրը պատերազմի ասպարէզին մօտերը խրկեց իր երկիրներուն ապահովութեան համար:

Օդին տաքութիւնը սաստկանալու սկսելէն ի վեր Հնդկաստանի մէջ Անգղիացւոց գործողութիւնները շատ դժուարացաւ. վերջին երկու ամիսներուն մէջ Լուգնովին առմանէն եւ քանի մ'ուրիշ փոքր յաղթութիւններէն զատ ուրիշ յաղթութիւն մ'ունեցած չ'են. ասոր հակառակ Հնդկիկներն օրէ օր աւելի կը զօրանան եւ աւելի համարձակութիւն կը ստանան: Անցած ամսոյն մէջ Լուգնովին նորէն ետ առնելու փորձ մ'ըրին: Տեւրի մէջ ժողովուրդը նորէն ապստամբական յուզում մը կը ցուցնէ. մօտերս քանի մը հնդկիկ իշխաններ ապստամբութեան դրօշը բացին եւ առաջին ապստամբաց հետ միացան. նաեւ Փենճապի մէջ հնդկիկ ջորքն ապստամբութեան նշաններ կը ցուցնէ: Անգղիացւոց սակաւաթիւ ջորքն՝ որոնց մէկ մեծ մասն հիւանդ պառկած է, կարող չէ ան անտանելի տաքին մէջ իր պատերազմական գործողութիւնները շարունակել: Սիր Գորլին Գամբել կառավարութեան նոր ջորք կը խնդրէ, սակայն որչափ որ կ'երեւայ Անգղիա չուզեր նորէն Հնդկաստան ջորք խրկել, այլ կը փութայ ճենական խնդիրը շուտով լմնցնել, որպէս զի հանտեղի ջորքն Հնդկաց դէմ գործածէ:

Անգղիայի եւ Գաղղիայի գեսպանները ճենական արքունիքէն իրենց բաղձանաց համաձայն պատասխան մը չ'ընդունեցան. կայսրն իրենց ծանոյց թէ Գանդուն դառնան եւ հոն իր խրկած գեսպանին հետ խօսակցին: Ճենացիք Գանդունը նորէն ձեռք ձգելու կը պատրաստուին. քաղքէն դուրս բազմաթիւ զինեալ մարդիկ կ'երեւան. մէկ կողմանէ ալ քաղքին բնակիչքն անդադար դուրս կ'ելլեն եւ երկրին ներքեր կ'երթան: Թէ Անգղիա եւ թէ Գաղղիա իրենց գեսպաններուն հրաման խրկած են որ ճենական կառավարութեան չափաւոր պահանջումներ ընեն եւ ջանան խաղաղութիւնը շուտով հաստատել: